

“ТАСДИҚ МЕКУНАМ”

Муовини ректор оид ба илм
ва инноватсияи ДДЗТ ба номи
Сотим Улугзода и.и.ф.и.м., дотсент
Начмиддинӣён А.М.

“ 02 ” соли 2021

ТАҚРИЗИ

муассисаи тақриздиханда ба диссертатсияи Гаффоров Абдушукур
Одинашоевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии
ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик» (дар асоси маводи осори
мансури асрҳои XV-XVI)» барои дарёфти дараҷаи илмии доктори
илмҳои филологӣ аз рӯйи ихтисоси 10.02.01-Забони тоҷикӣ

Мусаллам аст, ки забоншиносии тоҷик дар баробари бахшҳои дигари
илми муосир бо фарогири самтҳои мубрами таҳқиқу пажӯҳиш муваффақона
рушд карда истодааст. Дар ин росто вижагиҳои гуногуни забони тоҷикӣ аз
тарафи муҳаққиқони забоншинос мавриди таҳқиқу омӯзиши амиқу
натичабахш қарор гирифтааст. Замони истиклолият барои таҷдиди арзишҳои
миллӣ ва махсусан посдории асолати забони миллӣ имкониятҳои
бесобикаро фароҳам овард, ки дар заминаи он илми забоншиносии тоҷик ба
дастовардҳои бемисли илмӣ ноил гардид. Дар ин росто таҳқиқи вижагиҳои
грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ забони тоҷикӣ аз самтҳои назаррас
ва қобили арзиш муаррифӣ мешавад. Дар баробари таҳқиқи ҷолиб дар самти
мазкур масоили гуногуни мубрам оид ба омӯзишу таҳқиқи ибораҳои
синтаксисии забони осори классикон ҳанӯз ҳам кам нестанд. Бинобар ин,
таҳқиқи Гаффоров Абдушукур Одинашоевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои
грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик» (дар асоси
маводи осори мансури асрҳои XV-XVI)» яке аз масъалаҳои басо
таҳқиқталабро фаро гирифта, ба ҷанбаҳои ҳалталаб ва мубрами наҳви забони
тоҷикӣ равшанӣ андохтааст.

Ҳамин нукта мусаллам аст, ки таҳқиқи наҳви осори гаронбаҳои
классикии забони адабии тоҷик аз масоили мубрами забоншиносии
тоҷик маҳсуб меёбад. Алалхусус, таҳқиқи мавзӯи ибораҳои феълӣ дар

осори насри классикии тоҷик баҳри ифшою рушанӣ андохтан ба вижагиҳои зиёди равобити калимаҳо ва муносибатҳои наҳвию тобишҳои маъноии онҳо саҳми бузург хоҳад гузошт. Омӯзиши вижагиҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълии осори хаттии асрҳои XV-XVI аз ҷумлаи беҳтарин иқдом барои шинохтани мавқеъ ва дараҷаи корбурди ибораҳои феълӣ дар забони пурғановати тоҷикӣ мебошад. Аз ин нигоҳ, мавзӯи диссертатсияи Ғаффоров А. О., ки ба таҳлил ва тасвири хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълии забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори хаттии асрҳои XV-XVI) бахшида шудааст, арзиши муҳимми илмиву амалӣ дорад.

Ҳадафи таҳқиқ пажӯҳиш ва мушаххас кардани вижагиҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълии забони адабии тоҷикӣ, ҳамчунин дақиқ намудани вижагиҳои таҳаввули сохтор ва корбурди ибораҳои феълӣ дар осори хаттии асрҳои XV-XVI мебошад, ки барои забоншиносии муосир басо муҳим ва айни замонӣ аст. Таҳқиқи ҳаматарафаи ибораҳои феълӣ, махсусан аз он ҷиҳат зарур ва муфид аст, ки вай барои ҳалли чуқури як қатор масъалаҳои дигари грамматикаи забони тоҷикӣ, аз ҷумла масъалаҳои ҳиссаҳои нутқ, калима ва ибора, пешояндҳои таркибии номӣ, феълҳои таркибии номӣ, алоқаи калима дар ҷумла, аъзоҳои ҷумла ва ғайра ёри калоне хоҳад расонид.

Навгони таҳқиқ дар он зоҳир мегардад, ки дар забоншиносии тоҷик хусусиятҳои грамматикиву маъноӣ ва сохтори ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик, махсусан осори насри асрҳои XV-XVI бори нахуст мавриди баррасии системавӣ ва амиқ қарор дода мешавад. Дар диссертатсия роҳҳои тағйир ёфтани сохтори ибораҳои феълӣ, ташаккули таҳаввули ин навъи ибораҳо бори аввал аз нигоҳи илмӣ маънидор карда мешавад. Муайян кардани хелҳои алоқаи наҳвӣ, муқаррар кардани вазифаву вижагиҳои воситаҳои асосии наҳвӣ, таҳлилу тасвири гурӯҳҳои луғавию грамматикии калимаҳои алоқаманд, ошкор намудани муносибат ва тобишҳои наҳвии калимаҳои таркиби ибора мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Дар диссертатсия инчунин зимни маводи сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ таърихи ташаккули ибораҳои феълӣ, рушду нумӯъ ёфтани воситаҳои алоқаи байни ҳиссаҳои таркиби ибораҳои феълӣ, бо ду воситаи грамматикӣ пайваст шудани ҷузъҳои ибора, муносибатҳои наҳвӣ, таркибҳои пешояндӣ, қолабҳои мустаъмалӣ ин навъи ибораҳо ва муқоисаи онҳо бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ, хусусияти услубии ибораҳои мазкур бори нахуст ба риштаи таҳқиқ кашида шудаанд.

Аҳамияти назариявии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои он ба пажӯҳишгарону таҳқиқотчиён ва олимоне, ки соҳаҳои мухталифи грамматика, аз ҷумла нахвро мавриди таҳқиқ қарор доданианд, ҳамчун роҳнамо хизмат менамояд. Маводи диссертатсия, бешакку шубҳа, дар таҳқиқотҳои минбаъдаи олимони дар соҳаи таърихи забони тоҷикӣ, грамматика ва услубшиносӣ дасти ёрӣ дароз карда метавонад.

Натиҷаҳои диссертатсияро метавон дар донишгоҳу донишкадаҳо зимни таълими фанҳои тахассусии забоншиносӣ, чун таърихи забон, луғатшиносӣ, нахвшиносӣ, услубшиносӣ, маданияти нутқ, таҳлили матни бадеӣ, ҳамчунин курсҳо ва семинарҳои тахассусӣ, инчунин ҳангоми тартиб додани фарҳангҳои тафсирию фарҳанги осори адибони давраи мазкур истифода намуд.

Диссертатсия аз муқаддима, ҷаҳор боб, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат аст. Муаллиф чун қоида муқаддимаро ба тасвири мубрамияти таҳқиқи мавзӯ, усули таҳқиқ, маводу навгониҳои таҳқиқ, аҳамияти назарию амалии таҳқиқ ва дигар ҷанбаҳои сохтори кор бахшидааст.

Боби нахустин **“Таҳқиқи масъалаҳои назариявӣ ва роҳҳои инкишофи ибораҳои феълии забони тоҷикӣ”** ном дорад ва дар он роҷеъ ба дараҷаи пажӯҳиши ибораҳои феълии забони тоҷикӣ, вижагиҳою аломатҳои хоси ибораҳои феълӣ, дараҷаи истеъмоли онҳо дар насри давраи таҳқиқ маълумот дода мешавад. Бояд хотирнишон намуд, ки оид ба проблемаи ибора масъалаҳои ҳалталаб ва баҳснок дар забоншиносии тоҷик монанди забоншиносии дигар халқҳо хеле бисёранд. Дар хусуси муайян намудани ҳудуди ибора, фарқи он аз калима, синтагма ва ҷумла ақидаҳои гуногун мавҷуданд. Дар ин хусус унвонҷӯ бо таъя ба афкори забоншиносии хориҷӣ ва ватанӣ хизмати ҳар як забоншиносро қайд намуда, дар баробари он бо баъзеи онҳо баҳс ташкил намуда, мулоҳизаҳои пурқимате пешниҳод менамояд. Ибораҳои феълӣ, ки ба воситаи пешояндҳои аслий, пешояндҳои номии содаи изофӣ, номии таркибӣ, инчунин ба воситаи пасоянд ва пешоянду пасоянд ва бо алоқаи ҳамроҳӣ ташаккул меёфтанд, муҳаққиқ ҳар яке аз онҳоро аз ҷиҳати маъно ва шакл таҳқиқ намуда, дараҷаи истеъмолинокии ва тафсилёбиашонро бо мисолҳои фаровон нишон додааст.

Муҳаққиқ дуруст қайд мекунад, ки яке аз нақшҳои самарабахштарини омӯхтани нахви забон назарияи ибора ба шумор меравад. Таълимоти ибора барои боз ҳам равшантар муқаррар намудани қонуни ҳаракати доимии забони адабии тоҷик, қайд намудани ҷунбиши сохти он, пайдоиши аломатҳои аввалини ҳодисаҳои забонӣ, нишон

додани аз истеъмол баромадани баъзе қолабу таркибҳои забонӣ ва ғайра имконияти васеъ муҳайё мекунад.

Дар фасли аввали боби якум бо унвони **“Таҳқиқи ибора дар забоншиносии Ғарб”** муаллиф дар он роҷеъ ба саҳми забоншиносони хориҷӣ дар омӯзиши масъалаҳои ибораҳои наҳвӣ маълумоти ҷолиб пешниҳод кардааст. Дар ин фасл муҳаққиқ ақидаҳои И. Рис, И.Люнгеруд, Фердинанд де Соссюр, В. Н. Ярсева, Л. И. Илия, З. Клеменсевич ва дигаронро дар бораи сохтори наҳв мавриди баррасӣ қарор дода, тафовути фаҳмиши онҳоро дар хусуси мавзӯъ ва вазифаҳои наҳв ба таври мушаххас муайян намудааст.

Фасли дуюми боби якум **“Таҳқиқи ибора дар забоншиносии рус”** унвон дошта, дар ин фасл муаллифи диссертатсия бар он назар аст, ки масъалаи ибора ҳамчун воҳиди мустақили синтаксис ва масоили назариявии он дар забоншиносии рус бештар дар асарҳои В. В. Виноградов, шогирдон ва пайравони мактаби ӯ Н. Н. Прокопович ва Н. Ю. Шведова коркард шудааст. Муҳаққиқ қайд мекунад, ки дар забоншиносии рус дар солҳои панҷоҳум ибора ҳамчун мавзӯи асосии наҳв дар маркази диққати забоншиносон қарор гирифта, як қатор масъалаҳои муҳимми назарияи ибора, хелҳои ибора, моҳияти ибора, муносибати ибора бо ҷумла ва калима, шакл ва маънои ибора мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Дар фасли сеюм **“Таҳқиқи ибора дар забоншиносии тоҷик”** унвон гирифта, унвонҷӯ қайд мекунад, ки баррасии ибора дар забоншиносии тоҷик, асосан, аз нимаи дуюми садаи бист оғоз мегардад. Дар диссертатсия доир ба назарияи ибора дар забоншиносии тоҷик саҳми Д. Т.Тоҷиев, Н. Маъсумӣ, Ш. Ниёзӣ, А. Мирзоев, Р. Ғаффоров, М. Қосимова, С. Абдурахимов, М. Акрамов, Ҳ. Солиев, А. Алиев ва дигарон махсус қайд карда мешавад.

Баррасии ибораҳои феълӣ дар осори асрҳои миёна фасли чоруми диссертатсияро ташкил додааст. Тавре ки аз мутолиаи диссертатсия бармеояд, ифодаи муносибатҳои гуногуни наҳвӣ дар таркиби ибораҳои феълии осори хаттии асрҳои XV-XVI ба воситаҳои гуногуни алоқаи грамматикӣ, аз ҷумла пешоянд, пасоянд ва алоқаи ҳамроҳӣ нисбат ба забони адабии ҳозираи тоҷик чандон фарқе надорад. Аз таҳлил ва баррасии ин фасл муҳаққиқ ба бардоште мерасад, ки пешояндҳо ва пасояндҳо ҳамчун воситаи алоқаи грамматикӣ бо вазифа ва мақоми истеъмолашон дар осори хаттии ин давра бо мавқеи дар забони ҳозираи тоҷик дошташон асосан мутобиқат доранд. Инчунин дар ин боб

шаклгирӣ ва рушди ибораҳои феълии забони тоҷикӣ тавассути алоқаи ҳамроҳӣ дар забони насри асрҳои XV-XVI мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст, ки ҳолиби диққат аст. Ба риштаи таҳқиқ кашидани ҷанбаҳои мухталифи ибораҳои феълии ин давра имкон медиҳад, ки воқеаву ҳодисаҳои ҳаёти воқеиро бо тамоми ҷузъиёташ ва тобишҳои гуногун муаррифӣ шавад.

Боби дуюм бо номи “Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли” аз шаш фасл иборат аст. Муаллиф дуруст қайд мекунад, ки аҳамияти калимабандии пешояндҳои асли мантиқан аз моҳияти он бармеояд. Пешояндҳои асли ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъноро байни якдигар алоқаманд карда, вобаста ба маънои луғавию грамматикӣ ҷузъҳои ибора муносибатҳои гуногуни наҳвиرو ифода менамоянд. Мавқеи калимабандии пешояндҳои асли дар доираи ибораҳои феълӣ басо равшан намоён мегардад.

Хусусияти характерноке, ки дар тарзи истифодаи пешояндҳои асли /ба, дар, аз, бо, бар/ мушоҳида мешавад, ҳамвазифа будан ва ё ба ҷойи якдигар кор фармудани онҳо дар таркиби ибораҳои феълии насри ин давра маҳсуб меёбад. Бояд гуфт, ки ҳамвазифагии чунин пешояндҳо дар забони осори классикӣ ҳодисаи умумӣ ба шумор рафта, насри осори хаттии асрҳои XV-XVI давом ва инкишофи он мебошад.

Дар диссертатсия ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли дар ҷаҳорҷубаи ибора басо ҳамаҷониба таҳлилу тасвир шудааст. Чунонки дар диссертатсия омадааст, ибораҳои феълӣ бо пешоянди “ба” дар фасли аввал, бо пешоянди “дар” дар фасли дувум, бо пешоянди “аз” дар фасли сеум, бо пешоянди “бар” дар фасли ҷаҳорум, бо пешоянди “бо” дар фасли панҷум, бо пешояндҳои “барои”, “аз барои”, “то”, “то ба”, “бе”, “ҷуз”, “ҷуз аз”, “ҷуз ба”, “ба ҷуз”, “ҷуз бар” дар фасли шашум мавриди баррасӣ қарор гирифтааст, ки аз онҳо пешояндҳои “ба”, “дар”, “аз” ва “бар” сермаҳсулу серистеъмол мебошанд. Дар қатори ибораҳои бо пешояндҳои асли сохташуда инчунин ибораҳоеро мушоҳида менамоем, ки тавассути пешояндҳои аслии ҷуфт ва таркибии “аз...то”, “аз...то ба”, “аз...ба” ташкил шудаанд. Дар ҳар як фасл фикру андешаҳои тозае ба ҷашм мерасад. Муҳаққиқ дар диссертатсия ҳамаи гурӯҳҳои луғавию семантикӣ ҳам ҷузъи асосӣ ва ҳам ҷузъи тобеъро ба таври мушаххас муқаррар намудааст. Муҳаққиқ ибораҳои феълӣро бо ҳар як пешояндҳои асли ва гурӯҳи муродифии пешояндҳои номӣ ҷудо-ҷудо мавриди таҳқиқ қарор додааст. Дар рафти баррасии масъалаи мазкур

серистеъмоливу камистеъмол ва сермахсулу каммахсул будани ҳар қолаби ибораҳои феълӣ ба инобат гирифта шудааст.

Дар фасли аввал ибораҳои феълие, ки тавассути пешоянди “ба” сохта шудаанд, таҳқиқ шудааст. Муҳаққиқ қайд мекунад, ки ин пешоянд дар сарчашмаҳои хаттии давраи мавриди назар аз пешояндҳои сермаъно, серистифода ва сервазифа ба шумор рафта, дар таркиби ибораҳои феълӣ барои ифодаи муносибатҳои пурқунандагӣ ва ҳолӣ хизмат кардааст. Дар диссертатсия омадааст, ки пешоянди “ба” дар таркиби ибораҳои феълии муносибати пурқунандагӣ 970 маротиба дучор омадааст. Бо ин пешоянд, асосан, муносибати пурқунандагии таъинот: ба Қайси Рум фиристодан /”Ахлоқ”, с.134/, ивази предмет: ба ҷойи об хун равон гардидан /”Латоиф”, с.932/, муносибат: ба шир майл доштан /”БВ”, с.816/, воситаи иҷро: ба микроз буридан /”БВ”, с.886/, ҳамроҳӣ: ба Ҳаким Анварӣ ҳамроҳӣ намудан /”Латоиф”, с. 168/, қиёс: ба Султон Санҷар нисбат кардан /”Баҳ.”, с.104/, машғулият: ба касби ҳалол машғул шудан /”Футувватнома”, с.40/, маҳдудӣ: ба фақир лозим шудан /”БВ”, с. 80/ ва ғайра ифода гардидааст. Пешоянди “ба” дар ташаккули ибораҳои феълӣ, ки дар байни ҷузъҳои он муносибатҳои ҳолӣ мушоҳида мегардад, дар насри ин давра низ серистеъмол аст.

Дар фасли дуюм ибораҳои феълии бо пешоянди “дар” таҳлил шудааст. Пешоянди “дар” дар насри ин давра бештар дар ифодаи муносибатҳои гуногуни ҳолӣ омада, дар баробари ин барои ифодаи муносибатҳои наҳвии пурқунандагӣ ва муайянқунандагӣ хизмат кардааст. Муҳаққиқ қайд мекунад, ки дар осори хаттии асрҳои XV-XVI муродиф шудани пешоянди “дар” бо пешояндҳои дигари асли, махсусан, пешоянди “барои” ҳодисаи маъмул буд. Пешоянди “дар” чун муродифи пешоянди “барои” муносибати ҳолии мақсадро хеле барҷаста ифода кардааст ва дар ин маврид муаллифи рисола мисоли ҷолиберо дарёфт кардааст, ки ба таври зайл аст: Ду зан дар тифле даъво карданд.

Фасли сеюми боби ибораҳои феълӣ пешояндҳои асли ибораҳои созмон додаанд, ки тавассути пешоянди “аз” ташаккул ёфтаанд. Бисёр калимаҳо байни худ ба воситаи пешоянди “аз” алоқаи грамматикӣ баста, ибораҳои ташкил мекунанд, ки онҳо муносибатҳои гуногунро ифода менамоянд, ки ин, пеш аз ҳама, ба маънои луғавии феълҳо вобаста мебошад. Ин пешоянд дар осори хаттии ин давра барои ифодаи муносибатҳои гуногуни ҳолӣ: масоҳавӣ, маконӣ, сабабӣ, пурқунандагӣ ва муайянқунандагӣ хизмат кардааст. Чунонки муаллифи диссертатсия қайд мекунад, дар як қабил ибораҳои феълии насри ин давра ҷузъи тобеъ

пас аз чузъи асосӣ-феъл низ омадааст. Дар як ҳолат воситаи грамматикии алоқаи наҳвиरो /пешоянди “аз”/ чузъи тобеъкунанда-муайяншаванда қабул мекунад дар препозитсия меистад ва дар ҳолати дигар алоқаи наҳвиरो /алоқаи ҳамроҳӣ/ чузъи тобеъшаванда қабул карда, он ҳам дар препозитсия меистад, зеро ин хусусияти хоси алоқаи пешояндист: Эшон бахилӣ мекунад дар мадҳ ва ҷавонмардӣ мекунад дар ҳаҷв /”БВ”, с.; 217/. Марде зариф ба деҳе расид аз вилояти Ғур /“Латоиф”, с. 239/. Чун Фирдавсӣ аз Ғазнин рафт ба Ҳарӣ /”БВ”, с.467/. Дар ин фасл ибораҳои феълие, ки чузъи тобеашон исм мебошад, сершумору серистеъмол буда, аз рӯи сохтору маъно батафсил таҳлилу тасвир шудаанд. Яке аз хусусияти хоси ибораҳои феълии насри ин давра он аст, ки пешоянди “аз” имконияти муродифшавӣ бо пешоянди “бо”-ро дорад. Муродиф шудани пешоянди “аз” ва “бо” дар забони тоҷикӣ ҳодисаи дерина аст. Он ҳанӯз дар забони насри асри XI низ мушоҳида мешавад. Ҳолати ба вазифаи ҳамдигар кор фармуда шудани пешояндҳои мазкур, пеш аз ҳама ба семантикаи феълҳо ва маънои чузъи номӣ, ки пешоянд бо он омадааст, алоқаманд аст: аз роҳи Бағдод рафтан /”БВ”, с.256/, аз роҳи Ҳирот гузаштан / “Латоиф”, с.48/.

Дар насри асрҳои XV-XVI пешоянди “аз” чун воситаи алоқаи грамматикӣ дар доираи ибораҳои феълӣ бештар дар ифодаи муносибати пуркунандагӣ низ истифода мешудааст: аз Имом суол кардан /”Латоиф”, с.33/, аз боғбон пурсидан /”БВ”, с.768 /.

Дар фасли чаҳоруми боби мазкур ибораҳои феълӣ бо пешоянди “бар” мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Чунонки дар диссертатсия омадааст, дар насри ин давра дар алоқаи пешояндии ибораҳо пешоянди “бар” сермахсулу серистеъмол будааст. Ин пешоянд дар доираи ибораҳои феълӣ, асосан, муносибатҳои ҳоли ва пуркунандагиро ифода кардааст. Муҳаққиқ дуруст қайд мекунад, ки пешоянди “бар” дар осори хаттии ин давра яке аз пешояндҳои серистеъмол ва сервазифа буда, ҳамчун муродифи пешояндҳои “ба”, “дар”, “аз”, “барои”, “бо” дар доираи ибораҳои феълӣ муносибатҳои гуногуни ҳолиро объектиро ифода кардааст. Сервазифа гардидани ин пешоянд аз давраи миёнаи забони форсӣ сар шуда, дар ибтидои давраи нави инкишофи забони адабӣ вазифаҳои наҳвии ин пешоянд афзуда, дар асрҳои минбаъда яке аз пешояндҳои сермаъно, сервазифа ва серистеъмоли забони классикӣ форс-тоҷик шуда менамояд. Дар давраи инкишофи кунунии забони тоҷикӣ муродифҳои ин пешоянд вазифаҳои наҳвии онро маҳдуд намуда,

аксар вазифаи онро ба уҳда гирифтаанд ва дар забони ҳозираи тоҷикӣ шакли содаи ин пешоянд дар наср хеле маҳдуд гаштааст.

Ибораҳои феълӣ бо пешоянди “бо” дар фасли панҷум баррасӣ шудааст. Чунонки унвонҷӯ қайд мекунад, ибораҳои феълие, ки бо пешоянди “бо” ташаккул ёфтаанд, камшумору камистеъмоланд. Дар забони насри ин давра пешоянди “бо” дар таркиби ибораҳои феълӣ дар ифодаи муносибати пурқунандагӣ доираи васеи истифода доштааст. Хусусияти хоси пешоянди “бо” он аст, ки дар байни тобеъқунандаву тобеъшаванда омада муносибати ҳамроҳиву муносибат ва ҳолату вазъиятро мефаҳмонад: бо ӯ мунозира кардан /”Латоиф”, с. 90/, бо мир Алишер нишастан /”БВ”, с. 545/.

Дар фасли шашуми боби мазкур ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои “барои”, “аз барои”, “то”, “то ба”, “бе”, “ҷуз” ва шаклҳои таркибии он “ҷуз аз”, “ҷуз ба”, “ба ҷуз”, “ҷуз бар” таҳқиқ шудааст.

Дар хусуси истеъмоли пешоянди “барои”, “аз барои” мулоҳизаҳои А. Гаффоров қобили диққат аст. Пешоянди таркибии “аз барои” дар таркиби ибораҳои феълӣ маънои сабабу мақсаднокиро равшантар ва барҷастатар ифода намояд, “барои” онро ба тариқи умумию сатҳӣ дар бар мегирад. Ғайр аз ин, “аз барои” дар матн маънои таъкидиро дорад, ки ин хусусиятро дар семантикаи “барои” эҳсос кардан душвор аст, ки мо низ ба ин андешаи муҳаққиқ комилан мувофиқем.

Ибораҳои феълӣ бо пешоянди “то” дар насри ин давра серистеъмол буда, танҳо маънои масоҳавӣ ва замонро ифода кардани ин пешоянд таъкид шудааст. Дар насри ин давра пешоянди таркибии “то ба” дар ифодаи намудани муносибати масоҳатӣ нисбат ба пешоянди “то” серистифода будааст: то сари бозор омадан /”Латоиф”, с. 256 /, то ба кӯҳи Қоф рафтан /”БВ”, с. 756/ ва ғ.

Дар диссертатсия омадааст, ки ибораҳои феълие, ки бо пешояндҳои “бе”, “ҷуз” ва шаклҳои таркибии он “ҷуз аз”, “ҷуз ба”, “ба ҷуз”, “ҷуз бар” ташаккул ёфтаанд, камшумору камистеъмоланд, ки чунин ҳолатро дар забони адабии ҳозираи тоҷик низ мушоҳида кардан мумкин аст.

Аз таҳлили ибораҳои феълии осори насри асрҳои XV-XVI муҳаққиқ ба натиҷае расидааст, ки пешояндҳои аслии чун воситаи алоқа дар ташаккули ибораҳои феълӣ аҳамияти хосса доранд. Алоқаи калимаҳои таркиби ибораҳои феълӣ тавассути ин гурӯҳи пешояндҳо дар забони тоҷикӣ, ки дар он, асосан, шакли аналитикӣ амал мекунад, яке аз сермаҳсултарин тарзи алоқаи калимаҳо ба шумор меравад. Дар охири

боби ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои асли аз ҷониби унвонҷӯ ҷадвали басомади пешояндҳо пешниҳод гардидааст, ки хеле ҷолиб аст.

Боби сеюми диссертатсия “Ибораҳои феълӣ бо пешояндҳои номӣ ва пасоянд” унвон гирифта, аз 3 фасл таркиб ёфтааст. Дар фаслҳои ин боб масъалаи алоқаи калимаҳо бо пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибӣ, ибораҳои феълӣ бо пасоянд ва ибораҳои феълӣ бо пешоянду пасоянд таҳлил шудааст.

Фасли аввали ин боби диссертатсия ба таҳлили ибораҳои феълие, ки тавассути пешояндҳои номии изофӣ ва номии таркибӣ алоқаманд шудаанд, бахшида шудааст. Ба андешаи муҳаққиқ, ба қатори ин пешояндҳои изофии номӣ, ки дар осори насрии ин давра во мехӯранд, пешояндҳои “пешӣ”, “назди”, “пасӣ”, “сӯйӣ”, “монандӣ”, “мисли”, “ҷиҳати”, “бахри”, “даруни”, “ҷониби”, “зери”, “миёни”, “наздики”, “баробари”, “гирди”, “гирдогирди”, “муқобили”, “муқобалаи”, “сари”, “лаби”, “дари”, “болои”, “рӯйӣ”, “пахлуи”, “қафои”, “пушти”, “дунболи”, “ҳангоми”, “вақти”, “маҳалли”, “муҷиби”, “сабаби”, “шабеҳи”, “амсоли”, “ғайри” дохил мешаванд. Ин пешояндҳо аз рӯйи семантика дар таркиби ибораҳои феълӣ, асосан, муносибатҳои ҳоли ва пурқунандагӣ (объектӣ)-ро мефаҳмонанд. Унвонҷӯ зимни таҳлили баъзе ҷиҳатҳои забони насри ин давра дар бораи пешояндҳои номии таркибӣ фикри дуруст баён намудааст, ки дар сохти пешояндҳои номии таркибии изофӣ нақши пешояндҳои аслии “ба”, “бар”, “дар”, “аз”, “то” калон аст. Маҳз тавассути ҳамин пешояндҳо ва калимаҳои мустақил /бештар исм ва баъзан зарф/ пешояндҳои номии таркибии изофӣ сохта мешаванд. Дар бунёди ин андеша муҳаққиқ мегӯяд, ки яке аз вижагиҳои хоси забони асарҳои ин давра боз дар он аст, ки тақрибан ҳамаи пешояндҳои асли дар ташкилу сурат гирифтани пешояндҳои таркибӣ ширкат меварзанд. Ҳатто дар дохили пешояндҳои таркибӣ пешояндҳои мазкур муродифи ҳамдигар шуда метавонанд, ки ин давоми анъанаи классикист.

Фасли дуюми ин боб “Ибораҳои феълӣ бо пасоянд” ном гирифтааст. Пасоянд низ дар ифодаи муносибатҳои наҳвӣ ҷузъҳои ибора нақши муҳим мебозад. Дар забони насри асрҳои XV-XVI ҳамчун қоида барои ифодаи амалу объект пасоянди “-ро” кор фармуда мешавад. Ба гуфти муҳаққиқ пасояндҳои “барин”, “қати”, ки дар забони ҳозира кор фармуда мешаванд, дар забони ин давра дар таркиби ибораҳои феълӣ вонахӯрданд.

Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ пасоянди “-ро” дар таркиби ибораҳои феълӣ бештар дар ифодаи муносибати пурқунандагӣ (объектӣ)

мавриди корбурд қарор гирифтааст. Дар таркиби ибораҳои феълии осори хаттии давраи таҳқиқ ин пасоянд дар ифодаи муносибатҳои нахвӣи калимаҳо 5504 маротиба истифода шудааст ва 5085-тои он дар алоқаи пуркунандаи бевосита мебошад ва аксаран аз забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин бобат тафовути қиддӣ ба назар намерасад: ..дари мадрасаро бартофтан /"БВ"с. 84/. ...дастори худро ниҳодан / "БВ", с. 1186/ ва ғайра.

Ба андешаи унвонҷӯ дар насри ин давра аз пасояндҳои дигар пасоянди "боз" ба назар расидааст, ки он дар таркиби ибораҳои феълӣ барои ифодаи муносибати замони корбаст шудааст.

Дар фасли сеюми ин боб "Ибораҳои феълӣ бо пешоянду пасоянд" таҳқиқ шудааст. Дар сарчашмаҳои хаттии давраи таҳқиқ бо ду воситаи алоқа сурат гирифтани ибораҳои феълӣ ба қайд гирифта шуд. Ба гуфти муаллифи диссертатсия ин ҳолат дар байни пешоянди "аз" ва пасоянди "боз" бештар ба мушоҳида мерасад. Муҳаққиқ дуруст қайд мекунад, ки дар таркиби ибораҳои феълии ин давра чун давраҳои пешин бо пасоянди "боз" ҳамчун қоида пешоянди "аз" меояд. Алоқаи вобастагии ибораҳо дар забони ин давра аз рӯйи иштироки воситаҳои грамматикӣ /пасоянду пешояндҳо/ дар ду шакл сурат мегиранд: ифодаи ҳатмии алоқи пешоянду пасояндӣ ва ифодаи ғайриҳатмии алоқаи пешоянду пасояндӣ. Ҳангоми таҳлили маводи осори хаттии ин давра муҳаққиқ ба натиҷае мерасад, ки ифодаи ҳатмии алоқаи пешоянду пасояндӣ дар алоқамандии ҷузъҳои ибора ҳатман иштирок мекунад. Ифодаи ғайриҳатмии алоқаи пешоянду пасоянд дар муносибати нахвӣи ҷузъҳои ибора факултативӣ буда, метавонад иштирок кунад ва ё афтад, аммо барқарор кардани ин пешоянду пасояндҳо хеле осон аст. Чунин мулоҳизаҳои сирф илмӣ аз ҷониби муҳаққиқ дар ҳар як фасли боб ба мушоҳида мерасанд, ки дорои ҳам аҳамияти назарӣ ва ҳам амалӣ мебошанд. Дар охири боб басомади пешояндҳои номӣ дар таркиби ибораҳои феълӣ дар ҷадвали махсус натиҷагирӣ шудааст, ки ин басо ҷолиб аст.

Дар боби чорум бо номи «**Баррасии хусусиятҳои маъноии ибораҳои феълӣ**» таҳлилу таҳқиқ шудаанд, ки дар онҳо калимаҳо дар таркиби ибора ҳам ба маънои асли ва ҳам маҷозӣ истифода шудаанд. Ба андешаи муҳаққиқи диссертатсия маънои луғавӣи калимаҳо омили муҳимми пайваст шудани ҷузъҳои ибора ва шартӣ асосии ифодаи муносибатҳои гуногуни нахвӣ маҳсуб меёбад. Бинобар ин, ҳангоми таҳқиқи ибораҳои феълии насри осори давраи мавриди назар ба эътибор гирифтани ҷиҳати маъноии ҷузъҳои онҳоро талаб менамояд, зеро ибораҳои феълӣ

аломатҳои ашё, ҳодисаҳо, ҷараёни воқеаву ҳодисаҳои муҳити атрофи моро инъикос намуда, на фақат пайвастиҳои грамматикӣ, инчунин пайвасти луғавию маъноӣ низ мебошанд.

Муҳаққиқ дуруст қайд мекунад, ки дар байни ҷузъҳои ибораҳои феълӣ ҳам маъноӣ луғавӣ ва ҳам маъноӣ грамматикӣ, баробари муносибатҳои наҳвӣ мавқеи муҳим доранд. Бинобар ин ҳангоми таҳлили ибораҳои феълӣ ҳам маъноӣ луғавӣ ва ҳам маъноӣ грамматикӣ феълҳо ба назари эътибор гирифта шудааст, чунки маъноӣ луғавӣ ҳарчанд асосӣ бошад ҳам, дар таркиби ибораҳои феълӣ вай бо маъноӣ грамматикӣ зич алоқаманд аст.

Дар қисмати хулосаи диссертатсия мазмуну муҳтавои он ба тариқи фишурда дар бандҳои ҷудогона натиҷагирӣ карда шуда, вобаста ба ҳар як масъалаи мубрами таҳқиқ назари мушаххаси муҳаққиқ оварда шудааст.

Рӯйхати адабиёт фарогири номгӯи адабиёти илмӣ ва фарҳангҳо буда, феҳрасти фарҳангҳо низ дар шакли алоҳида дастабандӣ гардидааст, ки ин ҷавобгӯи талаботи кори илмист.

Дар баробари натиҷаҳои арзишманд ва дастовардҳои назаррас ба назари эътибор гирифтани баъзе нуктаҳои зер барои боз ҳам боло бурдани сифати илмию назарии диссертатсия аз манфиат ҳолӣ нахоҳад буд:

1. Ғалатҳои имлоӣ дар саҳифаҳои 174, 177, 210, 226, 212, 224, 227, 229, 230, 234, 235, 247, 252, 319, 319, 321; **ғалатҳои услубӣ:** саҳ. 25 (иқтибоси Сухотин В.П.), саҳ.174, 322; **ғалатҳои техникӣ:** 213, 218, 220, 230 245, калима ва аломатҳои китобатӣ такрор шудаанд (саҳ. 234, 277), пешояндҳо бо тартиби муайян оварда шаванд (саҳ.173); бандаки изофӣ дар калимаҳо афтидааст (саҳ.240, 242), вакте(саҳ.253), Саймудднов, ҷаракат (саҳ. 253), бо сабаби шрифти дигар ғалатҳои техникӣ омадаанд (саҳ. 213,218, 220). Дар қавси мураббаъ рақами адабиёт ҳасту рақами саҳифа нест (319); **аломатҳои китобатӣ:** баъди (.) ҷумла бо ҳарфи хурд оғоз шудааст (саҳ. 172), бемаврид гузоштани (,) (саҳ. 173), пешвандҳо бе аломати (-) навишта шудаанд(саҳ.262, 269), таркиби феълии баланд намуданро бидуни аломати (,) навиштан лозим азт (саҳ. 265), ба ҷои аломати (,) аломати (/) гузошта шудааст(саҳ.236), дар иқтибос аломати (,-) бемаврид оварда шудааст(саҳ.300), баъди сарлавҳа аломати (.) гузошта намешавад, вале муаллифи рисола дар аксарияти мавридҳо аломати (.-)ро мегузорад: (3.1.3; 3.1.4; 3.1.16.4 3.1.17; 3.1.18; 3.19; 3.1.20; аз 3.1.23 то 3.1.35); дар дохили қавси мураббаъ як қатор рақамҳо омадаанд ва бо

аломати (;) чудо шудаанд. Маълум нест, ки инҳо танҳо рақами адабиётанд ва ё саҳифаҳо ҳам дар назар дошта шудаанд (саҳ.225, 229, 269).

2. Дар диссертатсия калимаҳои русие, ки муродифи тоҷикии худро доранд, истифода шудаанд: конкрет-мушаххас (саҳ. 178); реалӣ-воқеӣ (саҳ.284).

3. Дар овардани пешоянду ибораҳо номувофиқатии мисолҳо ба назар мерасад: пешоянди **дар андаруни** дар қатори пешояндҳои таркибӣ қайд шудаасту бо он мисоле мушоҳида нашуд (с.197), дар фасли 3.1.34 пешояндҳои **бар захри**, **ба микоруни** оварда шудааст, аммо шарҳи онҳо дида нашуд, **рехтан** ба маънои сарозер шудани моеъ бар рӯи замин оварда шудааст, аммо мисолҳо бо ин маъно наомадаанд: яке ба маънои **захр бар тӯтӣ рехтан** ва дигаре **дар ҳалқи фил рехтанро** ифода намудааст.

4. Зимни ёдовар шудани иқтибоси Б. Камолиддинов қайд кардан зарур аст, ки “Б.Камолиддинов дар мавриди таҳлили забони ҳикояҳои Ҷ.Карим чунин андешаронӣ намудааст” (226).

5. Гарчумаи иқтибоси Расторгуева В.С. каме коста аст ва таҷдиди назарро талаб мекунад (саҳ. 236).

Камбудихои зикршуда ба ҳеҷ ваҷҳ ҳусни диссертатсияро кам намекунанд ва ислоҳи онҳо боиси беҳбудии кор мегардад.

Мазмун ва муҳтавои диссертатсия бо автореферат, ки бо забонҳои тоҷикӣ ва русӣ таълиф гардидааст, мувофиқати комил дошта, мундариҷаи корро бо ду монография ва 29 мақолаи таълифнамудаи муаллиф пурра инъикос мекунад.

Диссертатсияи Ғаффоров А. О. дар мавзӯи «Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик» (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI) дар сатҳи баланди илмиву назариявӣ иншо шуда, саҳми сазоворест, дар таҳқиқи ибораҳои наҳвии забони тоҷикӣ. Маводи диссертатсияи мавриди назар дар пажӯҳишҳои минбаъда ва таҳияи асарҳои илмӣ дар мавзӯи ибораҳои феълӣ, дар таълими забони тоҷикӣ ва мукамал намудани мундариҷаи китобу дастурҳои таълимӣ чун сарчашмаи бозғаймиме хизмат карда метавонад.

Бо боварӣ метавон гуфт, ки диссертатсияи Ғаффоров Абдушукур Одинашоевич дар мавзӯи «Хусусиятҳои грамматикӣ ва маъноии ибораҳои феълӣ дар забони адабии тоҷик (дар асоси маводи осори мансури асрҳои XV-XVI)» ба талаботи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ҷавобгӯ буда, муаллифи он

сазовори дарёфти дараҷаи илмии доктори илми филологӣ аз рӯи ихтисоси
10.02.01 - Забони тоҷикӣ мебошад.

Такризи мазкур дар ҷаласаи васеи кафедраи забони тоҷикии
Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода рӯзи
01.04.2021, суратҷаласаи № 9 баъди муҳокимаи диссертатсия бо иштироки
унвонҷӯ Гаффоров Абдушукур Одинашоевич мураттаб гардид.

Иштирок доштанд: 15 нафар, натиҷаи овоздихӣ: тарафдор 15 нафар,
зид нест, бетараф нест.

Мудири кафедраи забони тоҷикии
Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон
ба номи Сотим Улуғзода, номзади илмҳои
филологӣ, дотсент:

М.Х. Усмонова

Ташхисгар:
Доктори илмҳои филологӣ

Ж.Б. Гулназарзода

Котиби ҷаласаи номзади илмҳои
филологӣ

Г. Ф. Сафарова

Имзои М. Х. Усмонова, Ж.Б. Гулназарзода
ва Г. Ф. Сафароваро тасдиқ менамоем.

Мудири шуъбаи кадрҳои ДДЗТ
ба номи Сотим Улуғзода

Ш. М. Начмуддинов

734019, ш. Душанбе, кӯчаи Ф. Муҳаммадиев 17/6

тел: (+992 37) 2-32-50-00.

E-mail: ddzt@ddzt.tj

Сомона: www.ddzt.tj